
Beogradska defektološka škola –
Belgrade School of Special Education
and Rehabilitation
Vol. 28, No. 3 (2022), str. 41-52

UDK 376-056.31:177.63(100)"2001/2020"
001.89:376-056.31

Pregledni rad – Literature Reviews
Primljen – Received: 19.11.2022.
Prihvaćen – Accepted: 11.12.2022.

*Podrška odraslim osobama sa intelektualnom ometenošću u uspostavljanju i razvijanju prijateljskih i intimnih veza**

Slavica ROMIĆ¹, Mirjana ĐORĐEVIĆ^{2,**}, Nenad GLUMBIĆ²

¹Centar za učenje, Novi Banovci, Srbija

²Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija

Formiranje i održavanje prijateljskih i intimnih odnosa predstavlja jedan od najvažnijih faktora za psihičko blagostanje i socijalno funkcionisanje, kako osoba tipičnog razvoja, tako i osoba sa intelektualnom ometenošću.

Cilj ovog rada bio je da se, pregledom dostupne literature, izdvoje i analiziraju programi koji se mogu koristiti za podsticanje razvoja prijateljskih i intimnih odnosa. Uvid u dostupnu literaturu izvršen je pretraživanjem elektronskih baza Google Scholar i servisa Koncorzijuma biblioteka Srbije za objedinjenu nabavku – KoBSON. Prikazano je pet istraživanja objavljenih u periodu od 2001. do 2020. godine.

Prikaz različitih programa za podsticanje formiranja i održavanja prijateljskih i intimnih odnosa pokazuje nam da ovi programi nemaju univerzalnu primenu. Pri kreiranju ili njihovoj primeni potrebno je uzeti u obzir individualne želje, interesovanja i sklonosti osoba sa intelektualnom ometenošću.

Ključne reči: odraslo doba, ometenost, odnosi

* Napomena: Rad je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, broj ugovora 451-03-68/2022-14 od 17.01.2022.

** Mirjana Đorđević, mira.djordjevic81@gmail.com

Uvod

Prijateljski odnosi

Ostvarivanje prijateljskih i intimnih odnosa predstavlja veoma važan aspekt svakodnevnog funkcionisanja ljudi. Prijateljske veze zasnivaju se na dobrovoljnoj osnovi i karakterišu ih neformalni, pozitivni i recipročni odnosi. Ovi odnosi isključuju otvoreno izražavanje želje da se stupi u seksualne odnose (Wrzus et al., 2017). Pored dobrovoljne osnove, drugi autori posebno ističu da ovi odnosi podrazumevaju međuzavisnost između osoba koja traje duži vremenski period, a čiji je cilj zadovoljenje socijalnih i emocionalnih težnji svakog od članova u ovom odnosu (Hays, 1988, prema Barry et al., 2016). Dok je većina prijateljskih odnosa na mlađim uzrastima vezana za porodično i školsko okruženje, odraslo doba donosi promene i viši nivo nezavisnosti u kome odnosi sa prijateljima imaju značajniju ulogu (Barry et al., 2016). Iako se ovo odnosi na osobe tipičnog razvoja (TR), moramo istaći da većina odraslih osoba sa intelektualnom ometenošću (IO) nikada ne postane potpuno nezavisna od socijalnog okruženja (Hall, 2010).

Mali broj istraživanja usmeren je na to kako osobe sa IO vide i doživljavaju bliske prijatelje (Knox & Hickson, 2001). Kada osoba sa IO pokazuje naklonost i želju za druženjem sa drugom osobom, a to prijateljstvo ne bude uzvraćeno može doći do pojave usamljenosti (McVilly et al., 2006).

Na formiranje bliskih prijateljskih odnosa utiče prisustvo pridruženih problema u ponašanju. One osobe sa IO koje ispoljavaju različite oblike eksternalizovanog i internalizovanog problematičnog ponašanja teže ostvaruju prijateljske veze (Reed et al., 2011; Robertson et al., 2001; Tipton, 2011).

Intimni romantični odnosi

Pri definisanju intimnih romantičnih odnosa kao osnovne karakteristike ističu se postojanje obostrane kognitivne, afektivne i fizičke bliskosti, kao i posvećenost partneru. Ukoliko izostaje bilo koja od komponenti, odnos može uključivati intimnost, ali se ta vrsta intimnosti ne može smatrati romantičnom (Moss & Schwebel, 1993). Prvi romantični odnosi se u malom procentu javljaju u ranoj adolescenciji, na uzrastu oko 10. ili 11. godine i pokazuju sve veću učestalost do 18. godine, kada većina adolescenata izveštava da je bila u vezi (Rubin et al., 2008).

U longitudinalnom istraživanju sprovedenom u Nemačkoj ispitivani su romantični odnosi 103 ispitanika (42 muškarca i 61 žena) uzrasta od 13 do 21 godine. U kvantitativnom smislu učestalost i prosečno trajanje romantičnih odnosa povećavalo se sa uzrastom. Prosečno trajanje veza kretalo se od 3,9 meseci na uzrastu od 13 godina do 21,3 meseca na uzrastu od 21 godine (Seiffge-Krenke, 2003). Romantične veze kod ispitanika sa uzrastom su se menjale i u kvalitativnom smislu, čime su autori potvrdili Braunovu teoriju (Brown, 1999, prema Seiffge-Krenke, 2003) razvoja romantičnih odnosa. Ovaj model se sastoji od četiri faze koje prate jedna drugu u razvoju. Prva je *faza inicijacije* gde je akcenat na sebi i ovde osoba želi da proširi svoj self-koncept i stekne samopouzdanje u ostvarivanju romantičnih veza. U *status fazi* adolescenti vode računa o izboru partnera koji treba da se uklopi u očekivana vršnjačke grupe. U trećoj fazi (*faza naklonosti*) ovaj uticaj vršnjaka opada i partneri su orijentisani jedan ka drugom, ispoljavaju više nivoe međusobne posvećenosti i brige i intenzivnije se upuštaju u seksualne odnose. Poslednja je *faza vezivanja* i nju karakteriše produblјivanje odnosa i razmatranje mogućnosti da se sa partnerom provede čitav život gde partneri svoju vezu doživljavaju kao neraskidivu (Brown, 1999, prema Seiffge-Krenke, 2003).

Odrasle osobe sa IO vrlo često nemaju dovoljno prilika da učestvuju u društvenim aktivnostima ukoliko im se ne obezbedi odgovarajuća podrška (Fish et al., 2006). Iako poslednjih godina postoji tendencija uključivanja osoba sa IO u aktivnosti zajednice, pojedini aspekti svakodnevnog života, poput stupanja u intimne odnose i dalje se nalaze na margini prioriteta (Gilmore & Chambers, 2010).

Cilј

Cilј ovog rada je da se, pregledom dostupne literature izdvoje i analiziraju programi koji se mogu koristiti za podsticanje razvoja prijateljskih i intimnih odnosa osoba sa IO.

Metod

Uvid u dostupnu literaturu izvršen je pretraživanjem elektronskih baza *Google Scholar* i servisa Koncorzijuma biblioteka Srbije za objedinjenu nabavku – KoBSON. Prikazano je pet istraživanja objavlјjenih u periodu od 2001. do 2020. godine. Pretraživana je literatura na srpskom i engleskom

jeziku. Ključne reči koje su korišćene u pretrazi su bile: prijateljstvo, intimni odnosi, romantični odnosi, intervencije, programi, IO, odrasle osobe sa IO. Kriterijum za odabir radova bio je taj da se istraživanja bave programima za podsticanje prijateljskih i intimnih odnosa kod osoba sa IO. Radovi čiji se problem istraživanja odnosio na osobe sa IO sa pridruženim psihijatriskim oboljenjima ili pervazivnim poremećajima razvoja bili su isključeni iz dalje analize.

Pregled istraživanja

Vajthaus i saradnici (Whitehouse et al., 2001) su sproveli program za podsticanje socijalnih interakcija odraslih osoba sa IO koje mogu da komuniciraju verbalno. U programu su učestvovala četiri muškarca (starija od 20 godina) kod kojih su negovatelji prepoznali izražene deficite u oblasti socijalnih veština i teškoće u uspostavljanju i održavanju prijateljskih veza. Istraživači koji su bili zaduženi za podsticanje druženja su se prethodno individualno upoznali sa ispitanicima kako bi pronašli zajednička interesovanja članova grupe. Nakon toga, u prostoriji za sastanke, održane su četiri grupne sesije, dok je narednih osam zajedničkih druženja naizmenično održavano u kućama ispitanika kako bi se podstakla generalizacija u prirodnom okruženju. Zajedničke aktivnosti su obuhvatale pokazivanje svog doma ostalim članovima, planiranje večere, učešće u društvenim igrama, plesanje i pevanje. Autori nisu podučavali ispitanike određenim socijalnim veštinama, već su podsticali aktivnosti članova grupe kroz spontana usmeravanja tokom druženja. Kao najvažniji nalaz ističe se da se broj interakcija između ispitanika značajno povećao. Od prvog sastanka gde skoro da uopšte nije bilo interakcija među članovima do skoro trideset interakcija na 11. sastanku grupe. Nakon šest meseci, autori su proverili da li su se druženja grupe nastavila. Međutim, članovi grupe nisu posedovali veštine neophodne za samoinicijativno nastavljanje druženja, a negovatelji ih nisu organizovali. Autori zaključuju da je u formiranju prijateljskih odnosa osoba sa IO najvažnije stvoriti dovoljno fizičkih prilika i obučiti osoblje koje radi sa ovim osobama da podstiče zajedničke aktivnosti.

Fiš i saradnici (Fish et al., 2006) su razvili program *Književni klub (Next Chapter Book Club, NCBC)* čiji je jedan od osnovnih ciljeva bio da se izgrade prijateljstva i stvore prilike za ostvarivanje interakcija sa drugim ljudima kroz zajedničke aktivnosti čitanja. Program je započet 2002. godine, a

učestvovalo je 52 muškarca i 63 žene uzrasta od 17 do 83 godine. Sastanci *Književnog kluba* su se organizovali jednom nedeljno u lokalnim prodavnicama knjiga ili kafićima, a članovi su mogli da biraju šta će se čitati. Za čitanje jedne knjige obično je bilo potrebno od 12 do 16 nedelja. Oko polovina ispitanika razvila je nove oblike pismenosti uz dodatnu socijalnu podršku, dok je nešto manje od polovine ispoljilo određen nivo nezavisne funkcionalne pismenosti. Važan segment ovog programa je da su se ove veštine razvile kroz interakciju sa drugima i u socijalnom kontekstu. Svaka grupa imala je po dva volontera koja su pružala podršku učesnicima tokom čitanja. Zanimljivo je da je među volonterima bilo i drugih osoba sa smetnjama u razvoju. Njihov zadatak je bio da podstiču i održavaju atmosferu u kojoj osobe sa IO mogu slobodno da učestvuju i izražavaju svoje mišljenje u skladu sa sopstvenim mogućnostima. Pored pružanja podrške učesnicima, volonteri su na mesečnom nivou slali izveštaje koordinatoru programa. Autori su kroz ovaj program povezali razvijanje pismenosti, razvijanje socijalnih veština i interakcija i uključivanje u život zajednice. Pored iskazanog visokog nivoa ličnog zadovoljstva osoba sa IO, ističu se i drugi, višestruki benefiti za ove osobe. Učesnici su imali prilike da uvežbavaju brojne aktivnosti u prirodnom okruženju. Sa jedne strane uvežbavana je komunikacija sa članovima grupe i podsticano proširivanje interakcija izvan sastanaka kluba. Sa druge, učesnici su uvežbavali brojne socijalne veštine i načine komunikacije sa osobljem lokala u kojima su se sastanci odvijali i time sticali viši stepen nezavisnosti.

U literaturi novijeg datuma nailazi se na jedan savremen način pružanja podrške odraslim osobama sa IO u podsticanju uspostavljanja intimnih odnosa, i to kroz specijalizovane agencije za upoznavanje. Makarti i saradnici (McCarthy et al., 2020) su imali za cilj da u svom istraživanju ispituju kako ove agencije funkcionišu u pružanju podrške osobama sa IO u ostvarivanju i održavanju intimnih odnosa. Za potrebe ovog istraživanja autori su konstruisali polustrukturisane intervjue kako bi ispitali 10 žena zaposlenih u ovim agencijama o tome kako je osmišljen rad agencije, kako se finansira, kako funkcioniše, kome je namenjen, kakve su bezbednosne mere i koji su najveći izazovi sa kojima se suočavaju. Ovaj vid podrške finansira fond Državne lutrije Velike Britanije (*The National Lottery Community Fund*). Broj članova u 10 agencija kretao se od 40 do 600, a agencije su bile lokalizovane na različitim geografskim područjima Velike Britanije. Cilj postojanja bio je smanjenje socijalne izolacije odraslih osoba sa IO kroz pružanje sigurnog načina da upoznaju druge osobe sa IO sa kojima bi ostvarili prijateljske

ili intimne odnose. Osoblje iz agencija se lično sastajalo sa svim članovima kako bi se detaljnije upoznali i stekli uvid u želje clijenata. Bezbednost clijenata bila je prioritet, tako da članovima nije obezbeđivanja podrška u pronalaženju partnera bez IO. Za svakog člana potraživala se dokumentacija od stručnjaka koji su poznavali osobu sa IO, a podrazumevala je podatke o prisustvu IO i informacije o tome da osoba sa IO ne predstavlja rizik za druge, poput učešća u kriminalnim aktivnostima ili ispoljavanja ponašanja koje može ugroziti bezbednost drugih. Pristupanje uslugama osoba sa IO koje su nekada u prošlosti počinile manje prekršaje razmatrano je od slučaja do slučaja, a osobe sa IO koje su načinile prekršaje seksualne ili nasilne prirode nisu mogle postati članovi. Klijeti su za prvi sastanak ili nekoliko sastanaka imali obezbeđenog pratioca. U nekim agencijama to je bila osoba iz agencije, a u pojedinim su pratioci bili članovi porodice. Neke od agencija su izbegavale uključivanje roditelja, jer smatraju da niko ne treba da ide na sastanak sa partnerom u pratnji roditelja ili nisu želele da stavovi roditelja utiču na mišljenje osobe sa IO. Roditelji ili osoblje koje pruža podršku ovim osobama van agencija bili su uključeni kao emocionalna podrška ili su pomagali osobama sa IO u organizacionim aktivnostima vezanim za sastajanje sa partnerima. Ispitanice su izvestile da je tokom pružanja podrške osobama sa IO u uspostavljanju intimnih odnosa uočeno da mnogi klijeti misle da će brzo pronaći partnera i da očekuju da se zaljube u prvu osobu koju upoznaju, što je donekle i očekivano zbog izraženog neiskustva u ovoj oblasti funkcionisanja. Neke od teškoća sa kojima su se agencije susretale su nejednakost u broju clijenata različitog pola, gde su u proseku dve trećine bili muškarci sa IO, dok su jednu trećinu činile žene sa IO. Autori navode da ovaj trend nije specifičan samo za osobe sa IO, već je čest i kod osoba TR. Specifičnost u vezi pola odnosila se na to da su žene sa IO pod većim rizikom za zlostavljanje i eksploataciju. Zaposleni u agencijama navode da su roditelji žena sa IO skloniji prezaštićivanju, kao i da je puno žena doživelo zlostavljanje u prethodnim vezama. Kada su u pitanju muškarci sa IO čest je slučaj da su njihove želje u pogledu partnera nerealne, pa im je obezbeđivano savetovanje u pogledu njihovih očekivanja. Kao specifičnosti ovog vida podrške u ostvarivanju intimnih odnosa osoba sa IO navode se obezbeđivanje podrške pre, tokom i nakon sastanaka. Podrška parovima u nekim slučajevima pružana je i mesecima nakon stupanja u vezu. Takođe, agencije su obezbeđivale edukacijske radionice sa temama vezanim za seksualnost i intimne veze. Pored toga, podrška je uključivala obezbeđivanje širokog spektra prilika za učešće u socijalnim aktivnostima. S obzirom na veliki broj organizovanih

aktivnosti, specifičnosti ovih agencija ogledaju se u tome što nisu usko vezane za posredovanje u upoznavanju osoba sa IO, već se njihov uspeh ogleda u tome što su nekima omogućili da pronađu partnera, dok su neki pronašli prijatelja, stvorili su prilike za obogaćivanje socijalnog života i podizanje samopouzdanja kod ovih osoba, što je u skladu sa njihovim primarnim ciljem. Za razliku od tipičnih agencija za upoznavanje, ove specijalizovane agencije saraduju i sa drugim pružaocima usluga iz domena socijalne zaštite i deo su šireg servisa usluga dostupnih osobama sa IO u Velikoj Britaniji.

Drugi autori (Bornman & Rathbone, 2016) osmislili su program o seksualnosti i ostvarivanju intimnih veza kroz socijalne priče. Njihov pristup podrazumevao je tri faze. U prvoj fazi istražena je literatura o socijalnim pričama kao sredstvu za sprovođenje intervencija usmerenih na promene neprikladnih oblika ponašanja u oblasti seksualnosti i ostvarivanja intimnih veza. Druga faza obuhvatala je razgovore sa ženama sa IO kroz fokus grupe uz prisustvo socijalnog radnika koga poznaju, kako bi se stekao uvid o njihovom znanju i iskustvu u ovoj oblasti, kao i u njihovo mišljenje o tome šta bi program trebalo da obuhvata. U istraživanju je učestvovalo 10 žena sa IO starijih od 18 godina, koje su trenutno u vezi ili su nekada imale partnera. Uvidom u literaturu i razgovorom kroz fokus grupe, autori su identifikovali četiri značajne teme koje su obradili u socijalnim pričama. Prva socijalna priča odnosila se na podučavanje socijalnim granicama kada je reč o prikladnom i neprikladnom dodirivanju drugih osoba, postavljanju granica u vezi i pravu da osoba kaže „ne”. Druga socijalna priča bazirala se na podučavanju načinima socijalno prihvatljive komunikacije, šta je u redu, a šta nije da se iznosi javno. Treća priča je u fokusu imala karakteristike veza i to šta vezu čini zdravom, a šta ne. Četvrta priča bazirala se na podučavanju prikladnim i neprikladnim oblicima ponašanja u romantičnim vezama. Pri kreiranju socijalnih priča autori su upotrebljavali uputstva Kerol Grej (Gray, 1995; 1997; 2000; 2003, prema Bornman & Rathbone, 2016) i koristili rečenice koje opisuju situaciju, daju perspektivu o mogućim reakcijama i osećanjima drugih osoba i uputstva za ponašanje u određenoj situaciji. Nakon kreiranja socijalnih priča, negovatelji koji su bili zaduženi za brigu o ženama sa IO u ustanovama u kojima žive obučavani su za upotrebu ovih priča. Oni su bili zaduženi za čitanje priča praćenih slikama. Pored toga, naglasak je bio i na tome da svaka žena sa IO ima svoju knjigu sa socijalnim pričama, da je samostalno čita ili prati priču kroz slike. Za ispitanice koje ne umeju da čitaju napravljeni su audio-snimci koji su imali dodatni signal kada treba okrenuti stranu, a ispitanice su obučene kako da koriste snimak. Takođe,

čitanje priča je trebalo ponoviti više puta. Nakon primene ovako kreiranih socijalnih priča, negovatelji su dali povratnu informaciju o uspešnosti programa. Svih 10 negovatelja smatralo je da je ova vrsta programa primenljiva i izuzetno korisna, kao i da bi im u daljem radu značile dodatne edukacije o seksualnosti i intimnim vezama korisnica sa IO (Bornman & Rathbone, 2016). Osim kratkog i opšteg izveštaja negovatelja o efektima socijalnih priča ovo istraživanje nije uključivalo merenja konkretnih promena u ponašanju samih korisnica sa IO ili efektima na njihove odnose sa partnerima.

Centar za humani razvoj na Aljasci razvio je Program za ostvarivanje prijateljskih i intimnih veza (*POPI*) (*Friendships and Dating Program*; FDP, Center for Human Development, 2009) kod osoba sa intelektualnim i razvojnim teškoćama. *POPI* program bazira se na tome da intervencije u ovoj oblasti treba da vode računa o bezbednosti osoba sa IO i istovremenom stvaranju prilika i pomaganju ovim osobama da steknu veštine koje su neophodne da dožive seksualnost na pozitivan način. Takođe, intervencije treba da obuhvataju obezbeđivanje informacija i instrukcija, modelovanje i isprobavanje veština kroz igranje uloga i proveravanje i uvežbavanje ponašanja u realnim situacijama. Pri sprovođenju neophodna je saradnja između voditelja programa, osoba koje dobro poznaju osobu sa IO i samih osoba sa IO. Program je osmišljen sa ciljem da razvija socijalne veštine kod osoba sa IO koje su neophodne za uspostavljanje zdravih i značajnih intimnih veza, kao i da spreči nasilje u ovim vezama. U istraživanju je učestvovalo 10 voditelja (po dva iz pet različitih agencija za pružanje usluga u zajednici osobama sa IO) i 35 odraslih osoba sa IO podeljenih u pet grupa. Grupe su imale od tri do sedam članova oba pola. Program je realizovan dva puta nedeljno tokom 10 nedelja u trajanju od sat i po. Sadržaj programa je obuhvatao objašnjavanje i uvežbavanje aktivnosti vezanih za osećanja, vrste odnosa, postavljanje ličnih granica, komunikaciju, sastajanje sa ljudima i formiranje prvog utiska, ponašanje na sastancima sa partnerima, ličnu bezbednost, seksualno zdravlje i polne razlike. U programu je kombinovano više različitih pristupa za razvijanje partnerskih veza, koji su obuhvatali diskusije, uvežbavanja uloga, učešće u igrama, izradu radnih materijala, izlaske, gledanje video snimaka, slajdova i postera, crtanje, predavanje gostiju i modelovanje ponašanja. Deo sesija održavao se u tržnim centrima, kafićima i parkovima kako bi se podstakla generalizacija u prirodnom okruženju. Voditelji su primenili posebno kreiran Intervju za procenu socijalnih mreža (*Social Networks Measure*; SNM, Ward et al., 2013) kako bi stekli uvid u broj prijatelja i ostvarenih intimnih veza ispitanika sa IO, kao i Intervju interpersonalnog nasilja

(*Interpersonal Violence Interview*; IVI, Atkinson & Ward, 2012) u intimnim partnerskim vezama, koji obuhvata fizičko, seksualno i emocionalno nasilje, finansijsku eksploataciju, zanemarivanje i iskorišćavanje. Nakon primene POPI programa uočene su značajne razlike u broju prijatelja i partnera kod osoba sa IO, što znači da su osobe sa IO razvile odgovarajuće veštine neophodne za proširivanje socijalnih mreža. Ove promene su se zadržale i nakon 10 nedelja od učešća u programu. Zabeležen je i značajno manji broj nasilnih incidenata posle intervencije, koji se takođe zadržao i nakon 10 nedelja posle učešća u programu (Ward et al., 2013).

Umesto zaključka

Primenom različitih programa za podsticanje formiranja i održavanja prijateljskih i intimnih odnosa može se pozitivno uticati na razvoj celokupnog života osoba sa IO. Ovi programi nisu univerzalni, već je pri njihovom odabiru ili kreiranju potrebno uzeti u obzir interesovanja odraslih osoba sa IO, njihove želje i sklonosti ka određenim aktivnostima i pružiti im podršku kako bi u njima participirali. Ovi programi su najčešće usmereni na razvijanje različitih socijalnih veština potrebnih za stupanje u prijateljske i intimne odnose, kao i na edukaciju samih osoba sa IO o različitim aspektima ovih odnosa i mogućim rizicima.

Literatura

- Atkinson, J. A., & Ward, K. M. (2012). The development of an assessment of interpersonal violence for individuals with intellectual and developmental disabilities. *Sexuality and Disability, 30*(3), 301-309. <https://doi.org/10.1007/s11195-012-9275-3>
- Barry, C. M., Madsen, S. D., & DeGrace, A. (2016). Growing up with a little help from their friends in emerging adulthood. In J. J. Arnett (Ed.), *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of emerging adulthood* (p. 215-229). Oxford University Press.
- Bornman, J., & Rathbone, L. (2016). A sexuality and relationship training program for women with intellectual disabilities: A social story approach. *Sexuality and Disability, 34*(3), 269-288. <https://doi.org/10.1007/s11195-016-9450-z>

- Center for Human Development (2009). *Friendships and dating manual*. University of Alaska Anchorage.
- Fish, T. R., Rabidoux, P., Ober, J., & Graff, V. L. (2006). Community literacy and friendship model for people with intellectual disabilities. *Mental Retardation*, 44(6), 443-446. [https://doi.org/10.1352/0047-6765\(2006\)44\[443:CLAFMF\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1352/0047-6765(2006)44[443:CLAFMF]2.0.CO;2)
- Gilmore, L., & Chambers, B. (2010). Intellectual disability and sexuality: Attitudes of disability support staff and leisure industry employees. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 35(1), 1-22. <https://doi.org/10.3109/13668250903496344>
- Hall, E. (2010). Spaces of social inclusion and belonging for people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 54(1), 48-57. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2009.01237.x>
- Knox, M., & Hickson, F. (2001). The meanings of close friendship: The views of four people with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 14(3), 276-291. <https://doi.org/10.1046/j.1468-3148.2001.00066.x>
- McCarthy, M., Skillman, K. M., Elson, N., Bates, C., Forrester-Jones, R., & Hunt, S. (2020). Making connections and building confidence: A study of specialist dating agencies for people with intellectual disabilities. *Sexuality and Disability*, 38(1), 3-18. <https://doi.org/10.1007/s11195-020-09619-2>
- McVilly, K. R., Stancliffe, R. J., Parmenter, T. R., & Burton-Smith, R. M. (2006). 'I get by with a little help from my friends': Adults with intellectual disability discuss loneliness. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 19(2), 191-203. <https://doi.org/10.1111/j.1468-3148.2005.00261.x>
- Moss, B. F., & Schwebel, A. I. (1993). Defining intimacy in romantic relationships. *Family Relations*, 42(1), 31-37. <https://doi.org/10.2307/584918>
- Reed, F. D. D., McIntyre, L. L., Dusek, J., & Quintero, N. (2011). Preliminary assessment of friendship, problem behavior, and social adjustment in children with disabilities in an inclusive education setting. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 23(6), 477-489. <https://doi.org/10.1007/s10882-011-9236-2>

- Robertson, J., Emerson, E., Gregory, N., Hatton, C., Kessissoglou, S., Hallam, A., & Linehan, C. (2001). Social networks of people with mental retardation in residential settings. *Mental Retardation*, 39(3), 201-214. [https://doi.org/10.1352/0047-6765\(2001\)039<0201:SNOPWM>2.0.CO;2](https://doi.org/10.1352/0047-6765(2001)039<0201:SNOPWM>2.0.CO;2)
- Rubin, K. H., Bukowski, W., Parker, J., & Bowker, J. C. (2008). Peer interactions, relationships, and groups. In Damon, W. & Lerner, R. (Eds), *Developmental Psychology: An Advanced Course*. Wiley.
- Seiffge-Krenke, I. (2003). Testing theories of romantic development from adolescence to young adulthood: Evidence of a developmental sequence. *International Journal of Behavioral Development*, 27(6), 519-531. <https://doi.org/10.1080/01650250344000145>
- Tipton, L. A. (2011). *A study of the friendship quality in adolescents with and without an intellectual disability*. Master Thesis. University of California, Riverside.
- Ward, K. M., Atkinson, J. P., Smith, C. A., & Windsor, R. (2013). A friendships and dating program for adults with intellectual and developmental disabilities: A formative evaluation. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 51(1), 22-32. <https://doi.org/10.1352/1934-9556-51.01.022>.
- Whitehouse, R., Chamberlain, P., & O'Brien, A. (2001). Increasing social interactions for people with more severe learning disabilities who have difficulty developing personal relationships. *Journal of Learning Disabilities*, 5(3), 209-220. <https://doi.org/10.1177/146900470100500301>
- Wrzus, C., Zimmermann, J., Mund, M., & Neyer, F. J. (2017). Friendships in young and middle adulthood: Normative patterns and personality differences. In M. Hojjat & A. Moyer (Eds.), *The psychology of friendship* (pp. 21–38). Oxford University Press.

SUPPORTING TO ADULTS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES IN ESTABLISHING AND DEVELOPING FRIENDLY AND INTIMATE RELATIONSHIPS

Slavica Romić¹, Mirjana Đorđević², Nenad Glumbić²

¹*Center for Learning, Novi Banovci, Serbia*

²*University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia*

Abstract

Establishing and maintaining friendly and intimate relationships is one of the most important factors for psychological well-being and social functioning, both for a person with typical development and for a person with an intellectual disability.

The aim of this paper was to review the available literature in order to identify and analyze programs that can be used to encourage the development of friendly and intimate relationships. An insight into the available literature was carried out by searching the electronic databases of Google Scholar and the service of the Serbian Library Consortium for Coordinated Acquisition – KoBSON. Five studies published in the period from 2001 to 2020 are presented.

The presentation of various programs to encourage the establishment and maintenance of friendly and intimate relationships shows us that these programs are not universally applicable. When creating or applying them, it is necessary to take into account the individual wishes, interests and preferences of persons with intellectual disabilities.

Key words: adulthood, disability, relationships